

Riik ja isik Ptolemaioste-aegse Egüptuse majanduselus¹⁾

Aleksander Suure suurejooneliste sõdade tagajärjel IV a. s. e. Kr. sattus Egüptus uue dünastia, Ptolemaioste võimu alla. Seega seati maa uutele valitsejatele suured ülesanded. Kuna maa vallutamine oli sündinud Greeka-Makedoonia sõjaväe läbi, kes Egüptuses ka edaspidiseks asuma jäi ja kellele Ptolemaioste võim paratamatult pidi tugima, siis oli tarvis leida modus vivendi, mis oleks rahuldanud nii juurdetulnuid kui ka maa päriselanikke. Sarnase moduse leidmine oli üliiraske, näilikult isegi võimatu, sest selleks tuli lepitada ilmlepitamatut — ühelt poolt printsiipe, millele olid rajatud Greeka linnriikide sotsiaalmajanduslik elu- ja teiselt poolt printsiipe, millel siitsaadik baseerus Egüptuse ajalugu. Kuivõrra kardinaalsete lahku- minekutega seejuures tuli arvestada, selle kohta leiab lugeja üldmomentide loetluse minu artiklis „Greeka kultuuri universalism“ (Ajal. aj. I, lhk. 11). Siinkohal olgu vaid ühenduses käesoleva artikliga tähendatud nii palju, et Creeka linnriikide sotsiaalmajanduslik olukord alati pakkus suuri võimalusi eraalgatusele ning linnriigi majandusliku elu tähtsamaks printsiibibiks oli eraomandus; viimast aga, nagu näeme edaspidi, oli Egüptus olude sunnil pidanud eitama.

1) Käesolev kirjutus on kokkuseatud peaaegselt endise Peterburi, praeguse Visconsini ülikooli professori M. Rostovtzeffi tööde: „Studien zur Geschichte des römischen Kolonates“, 1910; „The Foundations of Social and Economic Life in Egypt in Hellenistic Times“ (Journal of Egyptian Archaeology, 1920, 161 sqq.); „A large Estate in Egypt in the third Century B. C. A Study in Economic History“, 1923 ja veel mõne teise kirjanduse põhjal.

Me kujutleme harilikult Egüptust maana, mis ümbritsetud muinaslegendide fantastikast, maana, kus alati näib säravat päike, kus vaid kerkivad taeva poole püramiidid ja palmid, obeliskid ja sfinksid. Tegelikult valitses Egüptuses alati just vastuksi kõige sügavam eluproosa. Kes Niiluse kallastel elada tahtis, pidi raskesti töötama, ikka uuesti ja uuesti töötama. Egüptus oli Niiluse loodud; sellest vägevast jõest olenesid elanikkude eluvõimalused täieliselt, nende rikkus ja kehvus. Iga-aastased üleujutused kinkisid rikkalikke saake, niisutades põlde ja karjamaid. Peale selle oli Niilus loomulikult Egüptuse üksikute osade ühendajaks, võimaldades elavat ja kiiret sõitu laevadel ja kandes peale selle veel oma võimsal turjal ühest kohast teise kõike, mis maa produtseeris. Ka oli võimalik juhtida tema veesid kaevanduste abil ikka uutesse ja uutesse paikadesse, luues uusi kultuurelu asendeid, mis lõppeks siiski koondusid Niiluse enda ümber, nii et see kõike ise valitses.

Kuigi Niilus, nagu tähendatud, nii palju Egüptusele annetas, siis igatahes mitte tasuta. Oli tarvis teada, kuidas tema üleujutusi kasutada, kuidas vete küllust jagada ja juhtida või tagasi hoida. Tuli luua kaevanduste süsteem, ehitada tammid, sillad, tõmmata kraavid jne. See kõik nõudis plaanikindlaid töid, milleks kasutada tuli aastasadade kestel saadud kogemusi ja näpunäiteid.

Sarnasele geograafilisele olukorrale ja Niilusest olenevusele võlgnes Egüptus samuti oma poliitilise ja sotsiaalmajandusliku elu korralduse. Kogu Egüptus moodustas suurejoonelise ühise põllutööstusliku ettevõtte, mis nimelt selle ühisuse tõttu pidi alluma ühele peremehele. Sel peremehel pidi olema võimalus majanduselu täieliselt juhtida ja selleks olemasolevaid tööjõude kasutada — ta pidi olema piiramata võimuga. Oli peremehi rohkem kui üks, siis oli juhtimine raskendatud ja maa rikkuse allikad vähenesid ning seevõrra märksamalt, kuivõrra peremeeste arv suurenes. Nii näemegi, et poliitilise killustuse ajajärgud langesid Egüptuses kokku majandusliku vaibumisega, ja ühinemise ajajärgud seevastu tõusuga. Egüptuses pidi paratamatult kujunema absolutistlik, bürokraatlik ainuvalitsus, mis tegutses jumalate nimel ja kasutas elanikkude tööd ja varandust, talitades seejuures oma äranägemise ja peremehe õiguste põhjal.

Niisugune olukord — Rostovtzeff nimetab seda primitiivseks etatismiks — tähendas Egüptuse nii tugevat kui ka nõrka külge. Bürokraatliku ainuvalitsuse ajajärgud viisid Egüptuse kultuurilisele ja majanduslikule tõusule. See on nõnda. Siiski bürokraatlik süsteem endamisi sisaldas lagunemise idusid: ametnikkude ülevalpidamine, ilma selleta polnud süsteem läbiviidav, hakkas aegamisi liig raske

koormana elanikke rõhuma. Seetõttu vähenes viimaste energia, tekkis apaatia töö vastu ja egiptlane läks heameelega ühes nendega, kes töötasid muudatusi olukorras. Nii olidki killustuse ajajärgud Egiptuse ajaloo palju kestvamad kui tugeva kontsentratsiooni omad. Selle peale vaatamata olid etatism ja absolutism Egiptuses traditsiooniks kujunenud, olles sarnasena ka veel usust sanktsioneeritud.

Seda absolutistlikku korda tuli arvestada kõigil Egiptuse valitsejail, nii neil, kes väliste võitjaina Egiptust oma provintsina kasutasid, nagu assüürlased, perslased ja Aleksander Suur, kui ka neil, kes, ise Egiptuses elades, sellega kui oma riigiga suhtusid. Seda korda pidid arvestama ka Ptolemaiosed, kes Egiptuses peale Aleksander Suure riigi lagunemise löid endile tugeva baasi. Kuid Ptolemaioste seisukord Egiptuses erines siiski tunduvalt endiste maavalitsejate, vaaraode omast. Kuigi nad ise Egiptuses elasid, ei võinud nad ometi täieliselt Egiptust oma riigiks pidada — maa päriselanikud olid neile, hellenlastele, võõrad ja nägid seepärast uutes võimukandjais maa usurpeerijaid. Ei jäänud siis muud üle, kui ka edaspidi toetuda neile hellenlisile ja poolhellenlisile elementidele, kelle abil maa oli vallutatud, kõige pealt palgalisele sõjaväele. Kuid ka need hellenlised kui ka poolhellenlised elemendid ei olnud Ptolemaiostega lähemalt seotud, ehk olgu siis ainult ühise kasu väljavaadetega. Nad olid truid ainult nii kaua, kuni see neile oli kasulik, tähendab kuni Ptolemaiosed neile jõudsid maksta ja kuni neil võimalik oli Egiptuses oma elu paremini sisse seada kui mujal.

On arusaadav, et Ptolemaiosed sarnastel tingimustel ei võinud oma poliitikat täieliselt rajada endise aja eeskujudele. Nende seisukord oli õieti kahepaikne ja selle alus kõikuv. Selleks, et võita pärisrahva poolehoidu, oli tarvis sellele vähemalt igapäevast ülespidamist kindlustada. Selleks, et alal hoida sisemist korda ja riigi rahvusvahelist prestiiži¹⁾, oli tarvis omada ja üleval pidada tugevat sõjaväge ja laevastikku, tähendab end rippuvaks teha hellenlistest ja poolhellenlistest elementidest, kellest ainuüksinda koosnesid sõjavägi ja laevastiku meeskonnad. On ka selge, et sarnase palgalise sõjaväe ülespidamiseks tuli suurendada maa tootmist kuni maksimumini ja selleks sundida töötama igaüht, ja mitte seevõrra enda kasuks, kuivõrra eestkätt riigi ja tema absolutistliku valitseja kasuks, kes ometi oli võõras nii pärismaalasile kui ka sisserändajale. Kuidas Ptolemaiosed selle peale vaatamata võisid püsida võimul kolme aastasaja kestel,

1) cf. Mitteis-Wilcken, Grundzüge u. Chrestomathie der Papyruskunde I, 1,4.

kuni Egiptuse valdamiseni roomlaste poolt a. 30 e. Kr., see on iga-
tahes küsimus, mis ei paku ainult huvi poliitika ja ökonomika
suhtes, vaid ka psühholoogia alal.

Ptolemaioste poliitika oli olude sunnil kahepaikne. Selle poliitika üks aspekt kuulus pärismaalastele, teine hellenlastest asunikele. Egiptlastele olid Ptolemaiused vaaraode järglased ja sarnastena jumaldamise esemeks, pigemini jumalaiks endiks. Hellenlastele esitasid nad end Aleksandri pärijatena ja seega Aleksandri tegevuse jätkajaina. Ja olgugi, et nad ei ühel ega ka teisel juhtumisel kedagi ei suutnud veenda, viisid nad siiski järjekindlalt läbi kogu oma tegevuses järgmise printsiibi: nad on maa peremehed, selle omanikud ja seega õigustatud selle üle vastuvaidlematult valitsema. Vaaraode absolutism oli sel teel uue väljenduse leidnud ja valitsevate kuningate jumaldamine, mis on õieti absolutismi viimne konsekvents, teostus endiste aegade eeskujul riigikultuses ning kajastus isegi usu-
lises kunstis.

Olles vaaraode absolutismi pärijatena täielised maa omanikud ja otsustajad oma alamate elu ja surma üle, läksid Ptolemaiused oma eelkäijaist isegi kaugemale. Nad kasutasid hellenlastena Greeka rahva konstruktiivse võime, töötasid selle abil välja oma riigi poliitilise ja sotsiaalmajandusliku süsteemi, formuleerisid oma põhimõtted ja mõtlesid nad läbi kuni viimsete konsekventsideni. Alles nüüd süstematiseeriti ja kodifitseeriti vaaraode-aegne kord ja traditsioonid. Seadus seaduse järele, käsk käsu järele saadeti välja Aleksandriast kui keskkohast, ja need rändasid kantseleist kantselesse, ka kõige kaugemaisse vallamajadesse, ja vähehaaval ümbritseti egiptlase elu nagu raudse võrguga.

Me vaatleksime lähemalt Ptolemaioste majanduslikku süsteemi, nagu meie seda nüüd kaunis üksikasjaliselt tunneme Egiptuse pa-
püürosleidude põhjal. Egiptus on teatavasti peaaegselt põllumajanduslik maa. Põllumajanduse korraldamiseks oli tarvis, nagu nägime, sihikindlalt teostada Niiluse vete kasutamist, ehitada kaevandud, tammid jne. Kes pidi seda tegema? Muidugi elanikud. Seepärast olidki kõik elanikud Egiptuses täpisealt registreeritud ja oma elukohtade külge kinnitatud, nii et nad neist ainult vastava loaga võisid lahkuda¹⁾. Nii oli riigil alati teada, missuguste ja kui paljude tööjõududega ta võis rehkendada. Elanikud aga olid kohustatud töö-
tama kaevandutes ja tammidel, seejuures nii kaua kui riik seda

1) N. n. *Idia* printsiip, mille kohta vaata Mitteis-Wilcken, op. cit. I, 1,26 sqq.

nõudis. Võimalik, et sarnaste riigitööde ajal elanikud ja nende loomad (nimelt veoloomad) peeti üleval riigi poolt. Meil puuduvad selle kohta kindlad andmed. Siiski on kindel, et sarnastel kordadel ülevalpidamise kulud ikkagi lõppude lõpuks elanikkudel lasusid.

Niisugune päriselanikkude teoorjuse kord võimaldas suurte ettevõtete kiiret ja odavat teostamist. Illustratsioonina võiks nimetada kuivatamistöid, mis ette võeti Ptolemaios II ja III ajal Moerise järve ümbruses. Selleks kasutati tööle Deltast ja Kesk-Egüptusest kuni 1.000.000 elanikuni ja varsti kuulemegi rikaste asunduste ja linnade tekkimisest Faijûmis (Moerise maakond), kus varem vaid soid võis leida.

Kuid töötamine kaevandutes ja tammidel polnud ainukeseks elanikkude kohustuseks. Kõrvale jättes töökohustused sõjaväes, nagu näit. teenistuse moonavoroides jne. — tegevasse väkke Egüptuse päriselanikud ei pääsenud — ja ka teenistuse laevasõudjatena, konstateerin siin kohal veel seda, et peaaegu iga riiklik ettevõte, nagu hoonete ehitamine ja teede korrashoidmine, samuti ametnikkude kütamine, sisesõitnud ametnikele korteri ja ülespidamise muretsemine, hoolitsemine korra ja julgeoleku eest jne., — kõik see lasus elanikkude õlgadel ja jättis neile üle nende isiklikkude tööde jaoks võrdlemisi vähe aega.

Nimetatud isiklikkude tööde hulka kuulus Egüptuses peasjaliselt põlluharimine, sest käsitööga tegeles egüptlane enamasti juhuslikult. Maa oli, nagu juba tähendatud, peamiseks eluallikaks nii riigile kui üksikule elanikule. Kuid küsigem, kas omas egüptlane maad. Vastus on osalt eitav, osalt jaatav. Igale Egüptuse külale kuulus teatud maa-ala ja teatud arv elanikke, kes küla päralt olevat maad harisid. Nende suhtumist maaga ei saa siiski nimetada ei kollektiivseks, ei ka mitte individuaalseks. Iga aasta teostasid riigi-ametnikud maamõõtmist, jagasid ta üksikuiks osadeks nende omaduste järgi, määrasid kindlaks, missugust viljasorti igale osale tuli külvata, ja kuulutasid välja saagi osa, mille riik pidi endale saama, ning ainult pärast seda jagati maatükid üksikuile isikuile vastavate rendilepingute põhjal. Nii ei kuulunud mitte ükski maatükk püsivalt teatud isikule, kuid ka mitte kogukonnale. Maa omanikuks oli kuningas.

Elanikkude pärisomanduseks oli igatahes maja ühes kõrvaliste hoonete ja sisseseadega ning põllutööriistad. Kuid ka see pärisomandus võõrandati tihtipeale. Kuna põllumees oli kohustatud maksma riigile rea maksusid, nii varanduslikke kui ka isiklikke, ja kuna rendi normid fikseeriti mitte tegeliku viljasaagi alusel, vaid kantseleiliste kalkulatsioonide põhjal, siis ei suutnud rentnik alati oma kohustusi

täita ja tagajärjeks osutus varanduse konfiskeerimine ja müük enam-pakkumise korras.

Veel kõikumam oli omandusõigus tööloomade (härgade ja lehmade) suhtes. Kõik loomad olid registreeritud ja riigile jäi õigus neid ära jaotada üksikute maatükkide peale, tarviduse järgi. Kindlakujulisem oli omandusõigus veoloomade — eeslite — suhtes, keda tarvitati nii ametnikkude transporteerimiseks kui ka vilja edasitoimetamiseks põldudel rehtedesse ja riigi magasinidesse. Riiklikkude tööde vaheajal võidi siiski kasutada eesleid ka eratööde jaoks ning isegi neid edasi müüa — vastava litsentsiga ja peale vastava maksu tasumist riigile. Ka koduloomi võis egüptlane omada: lambaid, kitsesid, sigu, anesid jne., kuid nende pidamise eest tuli nagu eeslite eestki riigile vastavaid maksusid maksta. Peale selle tuli nimetatud koduloomi toita ja see polnud täitsa lihtne. Kõik niidud kuulusid riigile ja ainult riigi loaga võidi rohtu külvata, kusjuures riik jällegi vastava rendilepingu põhjal osa saagist endale nõudis.

Analoogiliselt käsitas riik ka oma omandusõigust lina ja kanepi kultuuri alal. Ka lina ja kanepit külvati vastava loaga. Kogu saak kuulus riigile, ja ainult osa anti põllumehetele tagasi, kas natuuras või rahas. Kuid siin me tegeleme juba majanduselu alaga, mis kuulub tööstusele ja kaubandusele.

Sarnane oli Egüptuse põlluharijate seisukord, kes moodustasid valdava enamiku kogu Egüptuse elanikest. Seda seisukorda ei saa sotsiaalses suhtes nimetada ei orjade, ei ka vabade omaks. Egüptuse põllumees polnud ori, sest ta polnud edasimüüdav. Pealegi allus ta kohtutele, mis tegutsesid seaduste piires ja kus ei tehtud vahet hellenlase ja pärismaalase vahel. Teiselt poolt on ka ülaloesitatul põhjal selge, et teda vabaks ei saa nimetada. Nii palju kui me praegu antiikaja sotsiaalseid olukordi tunneme, ei leidu kusagil analoogilisi eluvorme.

Siiski Egüptuse päriselanik polnud ainuüksinda põlluharija. Põllutöö seison ei kesta Egüptuses kaua. Künnaeg möödub ruttu — tarvis tööd lõpetada, enne kui maa ära kuivab. Samuti lühike on lõikusaeg. Jäeb üle suur osa aastast, mil põllutööga ei saadud tegeleda. Niisugustel vaheaegadel kasutasid vaaraod elanikke oma suurepärase püramiidide loomiseks ja teiste riiklikkude ettevõtete jaoks. Kuidas talitasid Ptolemaiosed?

Vastuse annab meile peale eelmisel leheküljel nimetatud võimaluste Ptolemaioste aegne omapärane monopolide ja kontsessioonide süsteem. Kogu tööstus oli riigi poolt monopoliseeritud (natsionaliseeritud).

Peale leiva inimeste jaoks ja rohu loomade jaoks osutusid Egiptuses peamiseks toiduaineks mitmesugused õlid, mida ka veel valgustusainena tarvitati. Tarve nende järgi oli Egiptuses nagu ka muis ida- ja lõunamais iseäranis suur. Ka siin tegutses riik täielise pere-mehena. Ta kontrollerus täpsealt õlitaimede kasvatust ja kogu saak kuulus temale, kuna põllumees tasuna vaid osa rahas maksetuna tagasi sai. See saak koondati riigi tehasesse ja töötati neis ümber õlideks tööliste poolt, kelleks olid samad Egiptuse päriselanikud. Peale valmissaamise anti õlid edasi isesugustele kontsessioonäärilede, kelle ülesandeks oli õlised elanikele kindla hinnaga edasi müüa.

Ülal oli juba nimetatud, et linasaak kuulus täieliselt riigile, kes osa elanikele kas naturas või rahas tagasi maksis. Sellest tagasiantavast osast jätkus ainult koduste tarvete jaoks. Selle eest hoolitsesid üldtarvete rahuldamise eest linatöösturid, kelle tehased olid riigi poolt registreeritud ja ühtlasi kontroleeritavad. Tooresaine said nad riigilt, täitsid eestkätt riiklikke tellimisi ja ainult ülejääv osa pääsis turule ja müüdi seal kindla hinnaga tarvitajaile. Ka need linatöösturid olid oma tehaste külge kinnitatud ja neil puudus võimalus oma elukutse muutmiseks ilma vastava loata.

Siin pole sünnis kõnelda kõigist Egiptuse tööstusharudest — see viiks liiga kaugele. Siiski tuleb rõhutada, et samad põhjooned on maksivad ka teiste tööstusharude kohta. Näiteks, kuulus õlletehaste ja müügikohtade ekspluateerimine riigile, kes kontsessioonäärilede kasutada andis nii tehased kui müügikohad ja ka neile muretses tarvisminevad odrad ja linnased. Kogu sissetuleku õllemüügist sai riik endale ja sellest sissetulekust jättis ta endale summa, mis kattis tooresaine väärtuse ning hoonete ja inventari rendi. Ülejääva raha sai õlletööstur-kontsessioonäär.

Nii oli lugu ka teistel tööstusaladel: kalapüügi õiguse eest maksis kalamees neljandiku saagist, kuna kala soolamist toimetasiid kontsessioonäär. Samuti oli leivaküpsetamise ja müügi, liha, juustu, nahkadega jne.

Kogu olukorra iseloomustamiseks olgu esitatud järgmine näide. Keegi läätsakaupmees Harentotes kirjutab III a. s. e. Kr. maakonna maksuvalitsuse ülemale Philiskosele: ma maksan 35 läätsamõõdu eest iga kuu ja püüan igapidi oma järjekordseid maksusid õiendada, et sa mind ei võiks süüdistada. Kuid rahvas linnas on hakanud küpsetama kõrvitsaid. Seepärast ei osta praegu keegi minu käest läätsa. Ma palun sind tungivalt pikendada minu maksud kuningale, nagu see juba sündinud Krokodilopolises. Näiteks, eila hommikul, vaevalt jõudsin kohale, kui minu kõrvale ilmusid kõrvitsakauplejad ja minu

kaup jäi müümata¹⁾. Tõepoolest tuleb kaasa tunda vaesele Harentotesele: ei maksa ta, müüakse ta varandus; kui seda ei ole, saadetakse kusagile sunduslikule tööle, võib olla kaugele võõrasse maakonda.

Sarnane oli egiptlase elu, keda igal sammul riik majanduslikult hooldas ja kurnas. Päevast päeva raske töö: künnmaad, kaeva kraave; vintsutu eesli seljas kümned kilomeetrid, selleks et saabuda sunduslikule tööle ja ole tänulik, kui riik sind seejuures täitsa nalga ei lase surra. Ja see kõik selleks, et keegi Aleksandrias elutsev Ptolemaios omandaks kogu su töövilja, jättes sinule vaid nii palju, kui palju tarvis hinge seeshoidmiseks.

Kuivõrra väljakannatamatuks kujunes Egiptuse pärismaalase seisukord sarnase režiimi tõttu, seda illustreerivad kõige paremini alalised „streigid“, millest meile nii tihti toovad teateid papüürosed. Seal kirjutavad näit. kaevandute vahid oma ülemusele: „Tea, et me juba kaks kuud pole palka saanud ja ka leiba anti meile vaid üheks kuuks. Sa talitad hästi, kui annad meile — me palume ju alandlikult. Kaevand on juba veega täidetud. Nii siis, kui annad, oleme tänulikud. Vastasel korral põgeneme. Enam ei suuda kannatada“.

Ja nii põgenetigi, enamasti templitesse, jumalate kaitse alla. Kuid ka sinna ulatas Ptolemaioste võim. Näitusena olgu jällegi esitatud järgmine iseloomulik dokument, milles keegi ametnik Kolluthos kirjutab ühe suure mõisa valitsejale, ja nimelt seal ettetulnud streigi puhul: „Kolluthos Zenonile terviseid. Vaevalt lahkusin sinu juurest, kui tabasin mehed põgenenuina maalt, mis määratud sõduritele, — põgenenuina Isise templisse, Memfise maakonda. Saades sinu kirja, läksin Maimachose juurde (maakonna ülem) ja palusin, et ta nad sealt eemale hirmutaks. Nii pea kui see sünnib, tulen sinu poole. Psenomus'i (vallavanem) ma külas ei kohanud. Kirjutan seda, et sa teaks“.

Nii ei viinud ka streigid eesmärgile. Tuli jälle uuesti tööle asuda, veel rohkem viletsust kanda. Ka põgenemised suuremate hulkade kaupa ei annud tagajärgi, kuigi nad tihti omandasid kohalikkude mässude iseloomu. Palgaline sõjavägi seadis korra ruttu jalule, kusjuures tihti terved külad maha põletati ja süüdlased armutult hukati. Ptolemaiused aga avaldasid sõnarikkad amnestiad, milles tõsiselt manitseti mitte ülekohut teha elanikele.

Seesugune oli Ptolemaioste poliitika Egiptuse päriselanikkude suhtes. Oma riigi baasiks nad neid teha ei võinud. Tehti küll vastavaid katsesid. Näit. sõja ajal Antiochos III-ga võttis Ptolemaios IV

1) Algtekst Itaalia publikatsioonis „Papiri greci e latini“ IV, nr. 402.

oma sõjaväkke 20.000 pärismaalast. Kuid selle katse tagajärjeks olid suured ja kauakestvad rahutused, mille kandjaiks sai just nimetatud 20.000-line sõjavägi. Nii tuli jätkata sama poliitikat, mida teostati juba esimeste Ptolemaioste ajal, nimelt tugida sisserännanud elementidele — makedoonlasile, greeklasile, traaklasile jne., elementidele, kes samuti nagu Ptolemaiasedki olid tulnud Egüptusse kasu otstarbel.

Missugune oli Ptolemaioste poliitika nende suhtes? Kuidas saavutati kooskõla ülal iseloomustatud süsteemi ja selle elukorra vahel, millega ära olid harjunud hellenlased ja mis, nagu juba toonitatud (lhk. 55), lausa vastupidine oli Egüptuse etatismile ja kollektivismile? Kui Ptolemaioste-aegse Egüptuse olukorra selgitamine, seevõrra kui arvesse tulid pärismaalased, meile näitas, mida suutis korda saata hellenlase geniaalne konstruktiivne võime traditsioonilistest Egüptuse harjumustest riikliku ja sotsiaalmajandusliku elu alal, siis näitab teiselt poolt Ptolemaioste suhete selgitamine uute elanikkudega, kuidas Ptolemaiused püüdsid lahendada lahendamatu — idamaa kollektivismi ja lääne individualismi — ja kuidas nad seejuures leidsid teatud tasakaalu, mis püsis kolme aastasaja kestel.

Hellenlastest ja teistest rahvustest koosnevad sisserännanud elanikud jagunesid kolme liiki: ametnikkond, sõjavägi ja eraisikud (kaupmehed, käsitöölised jne.). Missugust osa etendasid need elemendid Egüptuse sotsiaalses ja majanduslikus elus? Me alustame ametnikkude ja sõjaväega. Ametnikkond koosnes peamiselt makedoonlastest ja hellenlastest. Ainult alamatel kohtadel leiame pärismaalasi, näit. vallavanematena — vististi sel põhjusel, et neil, pärismaalasil, kergem oli ühendust pidada rahvaga. Kui suur arvuks oli makedoonlastest ja hellenlastest ametkond, pole täpselt teada. Siiski ei olnud see arv väike. Juba Ptolemaioste õukond oli rohkearvuline, nagu teisedki hellenismi aja õukonnad idamaal. Kuninga õukonna eeskujul kujunesid samuti kõrgemate riigiametnikkude õukonnad.

Üks niisugune õukond on meile nüüd üksiasjaliselt teatavaks saanud viimastel aastatel Egüptuses leitud papüüroste põhjal, mille koguarv tõuseb üle 300. See on Ptolemaios II-se rahaministri Apolloniose õukond, kelle isikliku varanduse valitsejaks oli keegi Zenon. Nüüd ongi leitud selle viimasel kohal nimetatud isiku kirjavahetus mitmesuguste ametkondade ja isikutega. Ja Apolloniose õukond on tõepoolest haruldase suurus. Sellesse kuuluvad: isikliku varanduse valitseja, majavalitseja, teenijate valitseja, laekahoidja, arst, sekretär, liikumisabinõude ja kaubalaevade ülem, palestra, täh. õukondlaste laste kooli, ülem jne. Igaühele nimetatuid allus peale selle

veel vastav arv alamaid ametnikke, samuti makedoonlasi ja hellenlasi, ja viimaste käsutada olid omakord rohkearvulised teenijad ja orjad. Kui arvestada asjaolu, et Apolloniose sarnaseid isikuid ei leidunud Aleksandrias vähe, ja teiselt poolt veel seda, et käesoleval juhtumisel meil on tegemist ainult Apolloniose õukonna isikliku koosseisuga ja mitte riigi ametnikkude koguga, kes allusid ministrile, siis saame igatahes väga imponeeriva kujutluse. Me võiks võrdlusena vast meelde tuletada keisriaegset Rooma, mis oli kuulus oma suurte õukondade poolest. Seejuures tuleb ka veel rõhutada, et sarnaste suur- nikkude poolt, nagu Apollonios, mitte alati ei tõmmatud kindlat vahet riikliku ja isikliku tegutsemise piirkonna vahel. Nagu keisriaegses Roomaski täideti mitmed riiklikud ülesanded kõrgemate ametnikkude isiklikkude teenijate poolt.

Sisserännanud elementidest koosnes ka, nagu tähendatud, sõjavägi, ja nimelt eranditult, algades lihtsõduritega ja lõpetades kindralitega. Kõigi sõjaväe kontingentide arvu hinnatakse umbkaudu 200.000 kuni 300.000-ga. Kui sellele arvule juurde lisada teiste juurdetulnute kontingendid, siis ei võinud muulaste arv Egiptuses vähem kui poolmiljoni olla.

Neid võõramaalasi tuli Ptolemaiostel kasutada nii riikliku kui majandusliku elu korraldamise otstarbel. Oli tarvis kõige pealt neid uue kodumaa külge püsivalt siduda, neis Egiptuse vastu huvi äratada, sest polnud ju Ptolemaioste huvides, et nad esimesel võimalusel maalt lahkuks, seejuures veel kogutud varandusi kaasa viies. Just vastuks oli tarvis, et need võõramaalased oma varandused ära kasutaks Egiptuse tööstuse ja kaubanduse tõstmiseks. See ülesanne polnud kergesti läbiviidav, ja nimelt Egiptuses kujunenud sotsiaal- majandusliku süsteemi tõttu, nagu ta eelpool kirjeldatud. Kuid katset tehti siiski.

Uued põllupinnad, mis Egiptuses ära võideti soilt ja kõrbelt Greeka agronoomide ja Greeka teaduse abil, andsid võimaluse kõige pealt võõramaalasi põllutöö külge siduda. Esijoones tuli arvesse võtta sõjavägi, kes mitte alati ei tegelenud sõjaga, kuid kes alati pidi olema kättesaadav. Tark ja kaalutud poliitika ei võinud lubada, et see sõjavägi püsiks ilma tööta. Nii otsustasid Ptolemaiused sõduritele maad anda, peaaegselt uutest, kultuurile võidetud kohtades. Teiselt poolt oli siiski raske kindlustada sõdurite abil maa järjekindlat harimist — sõdurid viibisid tihti sõjakäikudel. Seepärast polnud võimalik, et riik enese täieliselt maast lahti ütleks ja selle täieliselt üle annaks sõduritele. Sarnastes tingimustes polnud teist teed, kui üle anda maad vaid ajutiseks kasutamiseks, kusjuures tegelik maa-

harimine sai kohalikkude päriselanikkude kohustuseks, kuna sõdur viimastelt kui maa rentnikuilt endale sai ühe osa põllusaagist. Võiks arvata, et sarnane süsteem õieti tähendas sõdurite klassi üleviimist jõudikute seisukorda: sõdur ei tarvitsenud tööd teha, ka mitte raha põllutööstusse mahutada, ja tasuta korteri sai ta nii kui nii päriselanikelt.

See polnud siiski täitsa nõnda. Jagades sõduritele maad, wäärasid Ptolemaiosed neile osalt põlluharimiseks kõlbuliku maa, mida pärismaalased hea meelega rentisid, kuid osalt lisasid nad juurde niisugused maa-alad, mis olid kõlbulikud viinamarja ja õlitaime kasvatamiseks — viina ja õli kultuur oli greeklaste rahvuslik tööstusala ja Egiptuses varem tundmatu — ainult teatud niisutus- ja kuivatustööde läbiviimise eeldusel. Töö ja kapitali kulu, mis seejuures sõduri peale langes, tasus end rikkalikult uutel õliväljadel, kuna viinakultuuri loomise eest isegi erandiline tasu oli määratud ja nimelt viinaaedade üleandmise kujul p ä r a n d a t a v a k s o m a n d u s e k s, mis ei võetud riigile tagasi, ka siis mitte, kui sõdur sõjaväeteenistusest lahkus. See oli esimene suur lõhe Ptolemaioste süsteemis, mis senimaani ei tunnustanud pärandamisõigust maa alal.

Iseloomustatud uus pööre andis igatahes tagajärgi. Paljud sõdurid asusid uutele maadele elama, asutasid viinaaiad, ehisasid omale majad ja kodunesid uutes oludes. Nad olid Ptolemaioste truud alamad; nende seast komplekteeriti ametkond ja sõjavägi. Tung maad omandada muutus aja kestel isegi nii suureks, et II a. s. juba raske oli leida maid, mida oleks võidud kultuuri alla võtta.

Samade eesmärkidega lähenesid Ptolemaiosed riigiametnikkudele. Ka neid oli tarvis maa külge siduda, eestkätt äratada neis huvi põllutööstuse vastu. Tarvitati sama poliitikat, nagu sõdurite suhteski — ainult suurejoonelisemalt ja laiaulatuslikumalt. Ametnikkudele määrati kultiveerimata maa-aladel suured maakvantumid, harilikult 10.000 aruuri (umbes paartuhat tiinu). Need maatükid tulid kultiveerida ja selleks oli tarvis neisse mahutada kapitali ja isiklikku energiat. Ühes maa-alaga annetati ametnikule ka üks või rohkem külased ühes elanikkudega. Selle kohta, milline oli nende maa-alade ja külade seisukord, leiame üksikasjalised teated juba nimetatud Zenoni kirjavahe- tuses Ptolemaios II ajast.

Kõige pealt koosnes sarnane maa-ala, nagu sõdurite omadki, osalt juba varemini kultiveeritud maast, osalt aga soist resp. kõrbest. Selle maa kõlbulukustegemiseks oli tarvis ette võtta niisutus- ja kuivatustööd. Need tööd viidi läbi maaomaniku poolt riigi abil ja järelvalvel ja nende peale kulusid esialgu kultiveeritud osa sisse-

tulekud, kui viimastest üldse jätkus kulude katmiseks. Nähtavasti olid need lööd üheks peamiseks maa üleandmise tingimuseks. Teiseks tingimuseks oli mingisuguse uue asunduse loomine elanikele ühe või rohkem külade näol. Nagu esimese tingimuse eesmärgiks oli kindlustada maa-ala kiiret kultuuri alla võtmist, mis harilikul bürokraatlikul teel polnud võimalik, nii oli teise tingimuse eesmärgiks elanikke majanduslikult ja administratiivselt rippuvaks teha maaomanikust, et viimasele sel teel kindlustada tarvisminev arv tööjõude. Nii oli mõisnik, sest kõnesolevaid maa-alasid võiks nimetada mõisateks, täieliselt elanikkude peremees — ta valitses nende üle oma suure majandusliku ülekaalu tõttu ja oli teiseks veel riigi edustaja nende suhtes ja sarnasena vastutav elanikkude kohustustetaitmise asjus riigile, eestkätt nende maksude suhtes.

Saadess mõisa, seadis mõisnik eestkätt selle energiliselt korda, andis juba varem kultiveeritud maatükid rendile ümbruskonna ja uue loodava asunduse elanikele, mahutas oma kapitalid selleks, et asutada viina- ja õlipuuaeda, mis, vastavalt uuele korrale, kujunesid tema pärandatavaks omanduseks, kuna muud maad ta omandas vaid ajutiselt. Mõisniku huvides oli samuti ümbertöötada oma mõisa saadused koha peal: odra õlleks, lina riideks, piima juustuks jne. Selleks kutsus ta uude asundusse vastavaid eriteadlasi, kelle töö tõi kasu nii riigile kui talle endale.

Suurte mõisate loomine oli kasulik nii riigile kui mõisnikule. Tekkisid kultuurilised tsentrumid seal, kus varem olid tühemed, hakkasid arenema tööstus ja kaubandus, milles esimest osa etendasid juurdetulijad, mitte päriselanikud. Seejuures sai riik ka rahaliselt tulu. Varem kultiveeritud maa eest maksid rentnikud nagu tavaliselt omad maksud ja viimaste suhtes oli mõisnik vastutav riigile. Mõisnik ise maksis oma viina- ja õlipuuaedade sissetulekust teatava osa riigile; samuti käsitöölised ja kaupmehed.

Kindlasti oli uute asunduste loomine kasulik ka mõisnikule. Niisutus- ja kuivatustööd ei olnud kallid, sest tööd tehti elanikkude poolt sunduslikkuse korras, kusjuures ainult katta tulid töölise söötmise kulud. Nii tasuti kulud peatselt, seda enam, et riik alguses ka oma abi ei keelanud, üle andes mõisnikule osa oma sissetulekuist. Uued kultuurile võidetud maad andsid rikkalikku saaki, iseäranis õlitaimede kasvatus. Rentnikest polnud puudust; selle eest hoolitses juba riik, kuivõrra nimelt küsimuse alla tuli rendile võtmine kollektiivsel alusel. Ka individuaalseid rentnikke leidis küllalisel määral, sest Egiptuse eluvõimalused meelitasid Niiluse kallastele nii mõnegi võõramaalase Greekast või Väike-Aasiast. Peaasjaliselt aga olid tulu-

toovad viinaaedade alla võetud maa-alad, mis pealegi oma pärandatavuse tõttu tagasid kindlustuse mõisniku perekonnale ka tuleviku kohta. Niisugustel tingimustel lepiti isegi seega, kui teataval momendil muu maa riigile tagasi võeti.

Jääb üle vaadelda veel kolmandat võõramaalaste liiki, kes olid ilmunud Egiptusesse eestkätt raha teenima: need olid kaupmehed, käsitöölised, angeldajad jne. Nende asukohaks oli peaaegselt Aleksandria, mis kujunes Ptolemaioste ajal üheks tähtsamaks antiik-aja sadamaks ja ühtlasi tööstuse ja kaubanduse keskkohaks. Siin avanesid tehastes, kontorites, kauplustes suured võimalused ettevõtlikkudele iseloomudele. Siin Egiptuse pealinnas kees elu ja Aleksandria näis olevat Eldoradoks kõigile, kes unistasid rikkusest ja suure linna raffineeritud lõbudest. „Siin“, ütleb üks roomlane I a. s. p. Kr., „ei püsi keegi tööta: üks valmistab klaasi, teine paberit, kolmas linast riiet. Igaühel on oma spetsialiteet, oma kutse. Nad töötavad kõik, töötavad podaagrikud, tegelevad millegagi pimedad, isegi halvatud higistavad millegi kallal. Neil on vaid üks jumal — raha“.

Meil ei ole teada, kuidas Ptolemaiused ära kasutasid oma pealinna energia — Aleksandriast endast pole papüürosi hoidunud — kuid üks näide on siiski olemas, ja see on üliõpetlik. Nimelt avaneb meile võimalus Zenoni kirjavahetuse põhjal saada pildi rahaminister Apolloniose enda tegevusest. Viimane ei mahutanud oma kapitale ainult oma mõisasse, vaid esineb meile peale selle veel suurkaupmehena ja suurejoonelise transportäri omanikuna. Tema agendid tegutsesid igalpool, mitte ainult Egiptuses, vaid ka tähtsamais Aasia kaubanduskeskkohtades, nagu Tüüroses, Siidonis ja mujal. Apollonios on importöör ja eksportöör — ta kaupleb oliivõliga, linadega jne. Seejuures on tal alatasa sekeldused tollivalitsusega, kuigi see viimane temale kui rahaministrile allus. Siiski võib oletada, et Apollonios polnud täitsa vaba oma tegevuses: ta näib töötavat riigi huvides ja ta transportlaevastik näib täitvat peaaegselt riigi ülesandeid. Kuna riik omas valdava enamiku kõigist kaupadest, siis ei võinud see ka teisiti olla. Apollonios esineb kõige pealt vahetalitajana riigi ja välisilma vahel, ja riik juba hoolitses selle eest, et see vahetalitus temale endale mitte ei kujunenud kahjulikuks.

Kuidas oli organiseeritud tööstus ja kaubandus muus Egiptuses, sellest oli juba osalt kõnet ülal. Me nägime monopolide ja kontsessioonide süsteemi, mille tagajärjel valdav hulk tööstussaadusi ja tooresaineid koondus riigi kätte. Oma enda vahele aga ja töösuri vahele ühelt poolt, tarvitaja vahele teiselt poolt asetas riik arurikka kogu igasuguseid rentnikke (Rooma publicanus'eid) ja kontses-

sionääre. Näit. renditi õlitaime monopol en bloc riigi poolt suurettevõtjaile teatud maakonna jaoks. Ühes ametnikega need ettevõtjad valvasid tooresaine muretsemise ja selle jaotuse üle tehastele, samuti korraliku tooresaine ümbertöötamise ja saaduste edasiandmise üle kohalikele kaupmeestele-kontsessioonäärele. Vastava rendisumma maksid nad riigile lepingu põhjal, saades ülejäägi sissetulekutest omale ning vastutades oma ja tagajate varandusega puudujäägi korral. Iseseisvaiks ettevõtjaiks olid ka kaupmehed-kontsessioonäärid, kes nimetatud suurettevõtjailt kauba said ja selle tarvitajaile edasi andsid: ka nemad tegutsesid vastava lepingu põhjal, omandades ülejäägi või vastutades puudujäägi korral oma varandusega. Analoogiline süsteem valitses teistelgi aladel: üleval suurettevõtjad, all väikekaupmehed-kontsessioonäärid resp. väiketöösturid, samuti kontsessiooni alusel. Kõigis neis elementides — ja lugeja ärgu unustagu, et siia kuuluvad vaid sisserännanud võõramaalased — omas riik esiteks laisa ja rahaahne ametnikkonna kontrolleerijaid ja teiseks vastutajaid riigi sissetulekute eest; ning kuna nende elementide huvid suurel määral kokku langesid riigi omadega, siis kujunes neist veel aja kestel ustav ja kindel Ptolemaioste poolehoidjate kontingent.

Võib ütelda, et Ptolemaioste poliitika oma võõramaalastest poolehoidjate suhtes teataval määral sihi saavutas: läks ju korda neis Egüptuse vastu ainelist huvi äratada ja seega neid Egüptuse külge püsivalt siduda. Selles mõttes on otse üllatav pilt, mille meile annavad papüürosed nendest uutest Egüptuse asunikudest. Need koosnevad suuremalt jaolt hellenlastest, sarnastena kõnelevad nad Greeka keelt, kannavad Greeka riideid, omavad Greeka kombed ja eluviisid, ja ainult ühes punktis ei tunne me neis ära hellenlasi: nad *v a i k i v a d* poliitikast, nii et näib, nagu poleks Aristotelese definitioon *ζῶον πολιτικόν*'ist enam mitte nende kohta maksev, ja see sünnib ajal, mil emamaa linnriigid veel tegevalt poliitikast osa võtsid, mõnikord isegi haruldase temperamentlikkusega. See vaikus on, võib olla, enam kui kõik muu sümptomaatlik nii Ptolemaioste poliitika kui selle saavutuste kohta.

Kuid küsigem teiselt poolt — ja see on tähtsaim küsimus — missugused olid Ptolemaioste poolt Egüptuses teostatud etatismi süsteemi lõppresultaadid kogu maa kohta. Kas oli ettevõetud katse edukas? Tõsi, alguses Egüptuse seisukord näis olevat üliarahuldav. Pingutus püsis stabiilsena, elanikkude sundimist teostati energiliselt ja kõrvalekaldumisteta. Egüptus oli, nagu juba tähendatud, üheks tugevamaks ja rikkamaks hellenismi-aja riikest. Maa päriselanikud ägasid töö- ja maksude koorma all, nad tihti protesteerisid ja tõr-

kusid, kuid Ptolemaioste rusikas oli küllalt tugev, et süsteemi teostamist raskusteta jätkata.

Siiski etatismi mesinädalad möödusid kiiresti. Juba III a. s. lõpu poole muutub pilt. Allikates vilksatab ikka rohkem ja rohkem teateid mahajäetud ja harimata maadest, nii suur- kui väikekontsessionääride pankrottijäämisest, ametnikkude rahaahnusest ja kuritegevusest jne. Riik vaeseneb; sõjaväge ja laevastikku tabab kaotus kaotuse järele. Kohalikud mässud tekivad kord siin, kord seal. Need likvideeritakse halastamatult, kuid maa tootmine väheneb järjekindlalt. Rooma valitsuse algul oli Egiptuse seisukord niivõrd katastroofiline, et roomlastel tuli nii mõneski suhtes uuesti tööd alustada, et kriisi kuidagi lahendada.

Missugune oli kriisi põhjus? On kindel, et seda ei saa kirjutada, ei maa valitsejate võimete ei ka üldpoliitilise konjunktuuri arvele — seda on Rostovtzeff hästi ja tabavalt ära näidanud ühes oma töös¹⁾. Nii peitub siis kriisi põhjus süsteemis endas. Tõepoolest ei ole juhuselga seletatavad need ülalesitatud teated, mis hakkavad esinema III a. s. lõpust peale, vaid nad on kogu süsteemi kokkuvarisemise sümptom — need alatasa tihenevad streigid, põgenemised Deltasse ja soodesse, need mässud, mis lainetavad ühest maakonnast teise, — see kõik on hirmsa, väljakannatamatu surve sümptom, mis pidi varisema juba seepärast, et ta surve oli.

Ja nii ei saadudki süsteemi päästa. Aja kestel kasvab etatismi varemetel eraomandus, kujunevad, nagu kord enne Ptolemaiaseid, suured feodaal-maaomandused, mille peremehed enam ei sunni elanikke töötama riigi kasuks, vaid eeskätt enda kasuks. Nii sugune oli etatismi lõppresultaat Egiptuses.

Siiski kolme aastasaja kestel rõhus etatismi süsteem Egiptust, seda rikast ja eluvõimulist maad. Ta ärkas antiik ajal veel kord uuele elule — Rooma riigi vaibumise ajal — ja seekord suurejoonelisemas kujundis, kuid ka seegi kord nimetatud vaibumise sümptomina. Arvan, et need tõsiasiad on küllaldased, et võimaldada etatismi õiget hinnangut.

Pärtel Bauman.

1) A large estate in Egypt in the third century B. C., lhk 126 sqq.